

ՀԱՅ ՎԱՆՈՐԴԻՅ ՈՒՍՄՈՒՆԵՐՆ ԵՒ ԶՈՆԵՐՆ. — ՕՈՏՆ ԵՒ ԱՐԱՐԱՅԻ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԼԷՉՈՒ ԺԱ. ԺԲ ԴԱՄԵՐՈՒ.

Թէպէտ նստիւնքս Պրակայ մէջ հա-
րկանցի նշանակեցինք հայկական վանորէից
ընտելաց ֆանքը հայկական ուսմանց, կ'ու-
զենք անոնց վրայ քիչ մ'երկարելու խօս-
քերնիս, որոնք ոչ միայն իբրեւ աւանդա-
պահք մերոց մատենից, այլ և իբրեւ զար-
գացուցիչք մատենագրութեան՝ պէտք է
ընդունին ի մէջ պարտական յարգն ու մե-
ծարանքն: Մենք՝ որ յիս այնչափ գարուց
կը վայելինք ընթերցմամբ միայն՝ իրենց
տառապանօք, երկայն ճանապարհորդու-
թեամբք ու տքնութեամբք բրած երկասի-
րութիւնքը, յիրաւի ապերախտ եղած կ'ըլ-
լանք այն բարեխիշտտակ անձանց վաստա-
կոցը՝ եթէ գէթ սակաւատող բանիւք չլիշա-
տակենք զիրենք, մինչդեռ նորա իրենց գր-
րուածոցը վերջն կամ մէջն կը պաշտպան
ոչ միայն զիրենք, այլ և զընտանիս իւրեանց
յիշելու միով Ողորմասյիւ կամ այլ աղօթ-
քով:

Այդ երջանիկ ոգիւն չուզելով կամ ար-
ժանի չտեսելով իրենց մտաց ծննդեամբը
պարտել ազգին զուականը, ուզեր են
բարձրագոյն հանճարներով ու գիտունե-
րով ծարաւի մտերն յազեցընել, ողջափա-
տաբիւրնբուն և ոչ պղտորահոհ առուակ-
ներու տանելով:

Կըսուի սովորաբար թէ մարդկային մը-
տաց զարգացումը ժամանակաւ կը գոր-
ծուի, այսպէս նաեւ մատենագրութեան մը
յառաջմտութիւնն կամ անկումն ժամանա-
կին օրինաց տակ է. և այն ոսկեղինիկ դա-
րուց փայլը՝ ոչ ջանքն ոչ աշխատութիւնք
կրնան հետեւեալ դարու անցընել կամ ընդ-
հանրացընել. և այն դարերուն անցնելովն
կը վերնայ նաեւ մարդկային ջանքն անոնց
հետեւելու: Այսպիսի ընթացք մ'առաւ
նաեւ մեր մատենագրութեան այս ընդա-
ձակ շրջանն. մարեր էր լեզուական յստա-
կութիւնն ու վայելչարարութիւնն. ընդհա-
կառակն կը ծաղկէին զանազան ճիւղք ուս-
մանց, առեւի փայլուն քերթողական հան-
ճարոյ հետեւողք, պատմագրութեան նա-
խանձարքը բաղունք, աստուածաբանա-
կան գրութեանց ճառից, մեկնութեանց ու
հերքմանց բազում երևելի գլուխք յերևան
եցան. իմաստասիրութեան գրողք ու թարգ-
մանողք, երկրաչափութեան ու համարողա-

կան գիտութեանց խորամուտ խաղաղիւք
կ'երեւին, բժշկութեան, բուսաբանութեան
և անասնադարմանութեան անուանի գը-
րիչք ու զարգացուցիչք. տօմարական ուս-
մանց կարագիւրք ու ճշդողք. միով բանիւ,
սովնայն տեսակ ուսմանց հետամուտք կը
յորդեն այս լայնածաւալ պարագային մէջ:
Այս պարագային մէջ է որ հայերէն հան-
ճարն իր գործունէութիւնը սկսեալ ցուցը-
նել, ոչ միայն նմանողութեամբք, այլ ա-
ւելի ինքնաձինն երկասիրութեամբք. Գե-
մութենի ու Պղատոնի բարձրագոյն լեզուի
ու գրութեանց ետեւ եղողք կ'երեւին Մա-
գիստրոս մը ու Ներսէս Լամբրոնադի.
նոր արիստոտէլեան դպրոցի աշակերտողք
կ'ելլեն՝ բնական գիտելեաց վրայ ճառա-
գրողք. ըմբռնացութիւնն իր քրիստոս-
ազգեաց կերպարանօքն՝ կը հանդիսանայ
բարձրաստիճան բեմից վրայ, ինչպէս եր-
բեմն հինգ վեց դար առաջ յոյն արեւելեան
եկեղեցին կը ճոխանար: Կաթողիկոսական
ութիւնն, ինչպէս նաեւ Գահն արքեպիսկոպ
կը ճիսայ՝ իբրեւ նոր հարսանեաց առա-
գաստը մտած. վանորայք միշտ ի շարժ-
ման և յիրթեկի կան, աշխարհականք իսկ
կը սկսէին մատենագրութեանց պարտաւի-
ր, որ մինչեւ ցայնժամ անուր բան մ'էր ի
Հայաստան. բժիշկք, ճարտարապետք, եր-
կրավաստաղք, երկրաչափք, պերճախօսք,
քերթողք՝ անպակաս կը յաջորդեն կը բուս-
նին Հայաստանի բեղեցաւոր հողոյն վրայ:
Այս այսպիսի փառաւոր շրջան մը կը
ներկայանայ մեզ այս ժամանակս, յոյն, լա-
տին ու արեւելեան աղբիւրներով յորդ ու
զեղուն, յորոց կ'ըմպեն Հայկական վաստա-
կասէրն:

Գարեպաշտ թագաւորաց ու գշխոյից ե-
ռանդեամբ, կամ առանձնական հոգեւոր
ճգնազգեաց անձանց յորդորմամբ՝ շատ մե-
նաստաններ կ'առուցած էին ի Հայաստան,
և գրիթէ աստղագագդ երկնից պէս հայ-
կական հողն ալ կրօնաւորաց ճգնարաննե-
րով զարդարուած էր, որոնց շատերուն
տեւորութիւնը թէպէտ երկար չեղաւ՝ կէս
մ'արտաքին թնշամիներէն նեղեալ ու
փտանգեալ, կէս մ'ալ ներքին հողաւոյ կռիւ-
ներէ, սակայն ոմանց երկարատեւ ու համ-
բաւաւոր անունը բազում հրաշալիս գոր-

մեկ Հայաստանի մէջ, և որոնք օրէկէն եւրեւելի հանճարներ, ինչպիսի էին՝ Մաքենոցք, Կամրջաձոր, Կեչառուս, Իրազարկ, Դուղբ, և այլն, և այլն. մենք չենք ուզեր հօս հայկական վանորէից պատմութիւնն շարագիւլ, իրենց վանահարց շարքը տողելով՝ ի հիմնադրութենէ մինչև ի վերջ. այլ միայն անոնց երեւելի մատենադարանները երկուսի քիչ շատ:

Աբաս Թազաւորին ժամանակ շատ կորուստներն Հոռոմոց աշխարհէն փախչելով քաղկեդոնական խնդրոց պատճառաւ, և Հայաստան գալով՝ շինեցին Կամրջաձորը, Հոռոմոսի վանքը ու Գպրեվանքը, որոնք ետքը Հայոց մատենագրութեան երեւելի անձինք հանեցին. ի Կամրջաձորոյ երեւելի եղան Սաճուէլ վարդապետ՝ որ հեղինակ էր եկեղեցական գրութեանց, և Թուղթ մ'ալ գրած է Խաչիկ կաթողիկոսին հրամանաւ՝ Մեկտիսնոյ Թէոդորոս անունով Մետաբաղոսին. դարձեալ նոյն վանքին են՝ Գէորգ Մեղրիկն ու Գէորգ Ուռնեցին: Իսկ Գպրեվանոց առաջնորդն Բարսեղ՝ չոն մակառուսեան, անուանի է իր չոնընտր շարականներովն: Իսկ Սանահին ու Հաղբաւոս իրարու դրակից վանոց պատմութիւնն ու համբաւն մ'ոչ գիտէ: Այս վանքերն շինած է Աշոտ Ողորմածին կուղակիցն Խոսրովանոյ (Հայ Թուին 413), որոնց նշանաւոր անձինքներէն է Անանիա Սանահինցի, Գանդ վարդապետ Սանահինցի, Սարգիսազ վարդապետ, և այլք:

Ի Գետիկայ անուանի եղաւ հմտութեամբ ու հանճարով Մխիթար Գոյն, որուն գաւտանազարոց վրայ ետքը պիտի խօսինք: Նոյնպէս ի Կեչառուս և ի Մարմաշէն, որոյ շինողն է Վահրամ իշխան՝ հօրեղբայր Գրիգորի Մազիստորոսի, երեւելի յիշատակաց արժանի անձինք ընծայեցին, զորոնք ամենքն ալ իշխառակեւ երկայն կ'ըլլայ: Բայց յինքնադի մատենագրաց՝ շատ մ'ալ Թարգմանիչք զրկուած կ'երեւին յամենայն կողմանս՝ մանաւանդ երեւելի աշխարհքներ, ինչպէս Քիւզանիոն, Երուսաղէմ, և այլն. և հօս գրոց Թարգմանութեամբք նախացուցած մեր դպրութիւնը:

Ասոնք և այլ այսպիսիներ վանաց միայնութեան մէջ կրցան երեւելի ըլլալ իրենց ախորժած ուսմանց մէջ. սակայն ալ աւելի մեծաւանճար մտքեր՝ որոնք նաև վարդապետն լծոյն ու պաշտաման ծանոթութիւնը կր կրէին, ալ բարձրագոյն երեւցան իրենց տոկուն ու յարատեակ հանճարովն. զեղեցիկ կերպով կրցան ի մի յօդել պերճախօսական ձիրքը ընդ գիտութեան, ու այնպէս որոտացին բնակիւն. Սարգիս, Իգնատիոս,

ԶնորՀալի, Լամբրոնոսի ու Տղայն Գրիգոր, ասոնք յստակ ու միանգամայն մատենագրական գրչաւ քան զառաջինս գերազանցեցին: Սակայն ասոնց մէջ ալ կայ հմտութեան զգալի գաղափարութիւն մը. ոմանք աւելի միւսմտոք են յոյն լիդուի և ոյլք ոչ. առաջին կարգէն են իգնատիոս, Լամբրոնոսի ու Տղայն, և յերկրորդէն՝ Սարգիս և ԶնորՀալին: Իսկ այն Թարգմանութիւններն՝ զորոս ըրած է ԶնորՀալին ի Յունէն կամ յԱսորոյն, ոչ անձամբ ըրած է, այլ ի ձեռն Յունի մը՝ որ կոչուէր Արաշամ՝ Ղաւամտիկոս, և ինքն յետոյ այն Թարգմանութիւնը աչքէ անցընելով կը յղէր ու հայկական լեզուի յստակութեան կը վերածէր: Իսկ Սարգիս վարդապետին որ զԿաթողիկոսաց միկնութիւնն գրեց՝ յոյն լեզուն չգիտնալուն զօրաւոր փաստ մ'ալ այս է, որ Թղթոց մէկ խօսքը բոլորովին սխալ կը մեկնէ՝ միայն հայկականին մերձաւորութենէ խաբուելով: Յակոբոս առաքեալ իր Թղթոյն մէջ (Ա. 25) կ'ըսէ. « Իսկ որ յառեալ՝ ի կատարեալ օրէնս ազատութեանն հայիցի »: Սարգիս վարդապետն նոյն Թղթոյն մեկնութեանն մէջ կը վիճի Թէ այդպէս պիտի ըլլայ, այլ՝ « յառեալ և ի կատարեալ օրէնս », վանս գի, կ'ըսէ « առնու » բայէն է և ոչ « յառիւ, կարկառիւ »: մինչդեռ յոյն ամենայն օրինակք կ'ըսեն՝ յառեալ, կարկառեալ, Իսկ միւսներուն յոյն լեզուի հմտութիւնն ամեն տեղ կը տեսնուի իրենց գրոցը մէջ. մանաւանդ Թէ Լամբրոնոսցին՝ Նիրսէս նաեւ լատին լեզուին հմտու կը ցուցնէ զինքը:

Այս սուրբաւալ ինքնին իւր ձեռամբ Թարգմանութիւններ ալ ըրած է Թէ ի յունէն և Թէ ի լատինէն. ի յունէն՝ Անդրէի Կեսարացոյ մեկնութիւն ի Յայտնութիւնն, Իսկ լատինէն եղածներն՝ Տրամախօսութիւնք Գրիգորի Մեծի Քաւանայապետին, Հարանց վարդապետ տեղ տեղ նոր Թարգմանութիւն. Կանոնք Ս. Բենեդիկտոսի, և այլ մանր գործեր:

Այս ճառական կամ պերճախօսական մասնք Թարգեբրին նաև Վկայաբանութեանց Թարգմանութիւնքն, որ այս գարեւրուս մէջ աւելի ծաղկեցաւ Վկայաբարաց անիոնջ ջանքովն:

Արեւկան անձինք սիրեն յիշել և ի միտս գրողով իրենց օրինակ եղած սրբոց վարքը, և մանաւոր եւ պարտք Համարէին վարդապետը նոյն վերակիր մարտիրոսաց վարքը աշխարհիս առջև կազապար դնել նմանութեան: Այսին ժամանակ ամենայն ազգութենցեր են իրենց վկայաբարքը, ինչպէս ի յոյնս Մետափրաստէս և յասորիս Մա-

բութոյ, և այլք. ասոնք 'ի Հիննս գտնելով
բառ նշանագրաց ատենադպարաց՝ սրբոց
նահատակութեան պատմութիւնն, մաս
մ'ալ իրենք ճոխացրենելով այնպէս կ'աւան-
դէին յետնոց. բայց մեր վկայասէրքն ա-
ւելի իմն եռանդեամբ վառեալ՝ այն երկու
լեզուաց ալ սրբոց վարքերն հաւատարիմ
գրչաւ մեզ ասանդեցին: Յօդք մեր ձեռքն
հասած բազմագումար վարքերն թէպէտ
ոմանք հնադոյն են քան զայս մեր առաջի-
կայ չլրանն, ինչպէս՝ Սրբոյն Անտոնի և Պօ-
ղոսի, Մակարայ, Աւաբելոց ոմանց, Վկա-
յիցն Արեւելից՝ որ 'ի Տիգրեն-Սլակ հան-
դիսացան, Արիստոտի և հնո՞ւ նորա Ա-
նատուլոյ, Աթանազիոսայ, Դիոնիսիոսի ա-
րիսպագացոյն, Յակոբայ Մծբնայ զանա-
զան գրչէ ելած Հիւսեայ վարքերն, Ժակայն
բազմագոյնք ներկայ Վկայասիրոց ար-
քիւնք են, Գրիգորեանց ու Ծնորհալոյնս
Գրիգոր Վկայասէր՝ անձամբ ճանապար-
հորդելով 'ի Յոյնս և յայլ տեղիս միայն
վկայից ջերմ եռանդեամբն բորբոքեալ՝
գտածանքն 'ի Հոյ փոխադրէր. սակայն այս-
օր իր անուամբն եղածներն չեն անցնիր
քան զ12 վարք, որոնց ամենքն գորշմած
ունին ստորեւ խոնարհ գրչին պազա-
տանքն: Կան ուրիշ վկայաբանութիւններ
ալ որ Փաղիկ վանահօր յորդորմամբ եղած
են, և այլք այլոց ձեռնտուութեամբ:

Ասոնք կը կարուցանեն ճառական վկա-
յաբանութեանց չորքն, յորոց բազմա-
զոյնքն երկհատոր չափաւոր քանակով մա-
տենից մէջ ամփոփած 'ի լոյս ելան մօ-
տերս, 'ի վայելս ուսումնասիրաց ու հետա-
քենից:

Բայց շատ անգամ դարու մը փայլքն ա-
ճեցընող անձ մը միայն բաւական է յինքն
գրաւել բովանդակ պարագային մտաւորա-
կան հարստութեան գանձերն. վասն զի
գիտնական ծովուն մէջ հարկաւոր չէ որ
ամենքն նոյնպէս թիավարեն, այլ աջողք
յաջողակագոյնս կը նաւարկին, ըստ հասա-
րակ եղած առածին՝ «Սաւման քաջաց՝ գէնն
իւրեանց»: Սասպիսի փայլք մ'ունեցած է
նաեւ ԺԱ դարուն մէջ մերս Գրիգոր Մա-
գիստրոս, որուն կ'արժէ յիշատի բովան-
դակ գրուագ մը նուիրել, սակայն տեղիս
չի ներեր երկարագոյն արշաւել. այս Գրի-
գորս՝ ճոխ մտացի ձրիւր, պէսպէս ճիւղե-
րու ուսմանց մէջ անհամեմատ թռիչ ալ կը
ցուցընէ, սկսեալ 'ի բերականական հրմ-
տութեանց՝ կը բարձրանայ մինչև 'ի փիլի-
սոփապութիւն և յաստուածաբանութիւն:

Սոյն այս Գրիգորոս ասնալիսի ոգւով ան-
խոնձ պարապէր 'ի Թարգմանութիւնս, որ
ըստ իւր իսկ վկայելոյ՝ և Եթէ տակաւին

կամեցի Տէր երկարանալ մեզ 'ի կենցա-
ղումս, բազում Հոգս յանձին կաշկալ՝ զմը-
նացեալսն բոլոր Յունաց և յԱսորոց
Թարգմանեւ ոչ զանդաղեցայց: Յիրաւի
ցանկալի էր մեզ ալ՝ որ այսպիսի տոկուն
վաստակասէր մ'ունենար անմահական
կեանք, սակայն ինքն ալ Հասարակաց
մարդկութեան կեանքն ալ ունեցած ըլլա-
լով՝ դարձեալ թողուցիր է մեզ գեղեցիկ
գրոց Թարգմանութիւններ: Իրին տրուած
Թարգմանութիւններէն անունով կը յի-
շուին Պատմոնի, Տիմէի ու Փեդոնի Տրամա-
խասութիւնքն, և Եւկլիդէսի երկրագիտա-
կանն. բայց այս օրս Պաշտոնի գործերէն
ունինք ձեռքերնիս Տիմէի Թարգմանու-
թիւնն, և Կոլոսանակ Փեդոնի ունինք Որի-
նաց գիրքն՝ աւելի ճոխ և երկայն, և Եւ-
կլիդէսայ նշխարք:

Սոյն ժամանակներուս ուրիշ ճիւղ մ'ալ՝
որ ցարգ անմշակ թողած էր, նշանաւոր
անձի մը ձեռքով ծաղկեցաւ 'ի Հայաստան:
Շատոնց շատ հերձեալ ու մոլորեալ մաքիւր
բամբաստին զարեւելեալ քրիստոնէայս թէ
չունին օրէնք և իրաւունք, և առանց գա-
տաստանի իրաւունք և դատ կ'ուզեն լսել.
այսպիսի արատ մ'իրաւցընէ ամենայն ող-
ջամիտ քրիստոնէայ պարտական էր իր և
իր ազգայնոց վրայէն սրբելու. և յիրաւի
այս բամբաստանքն յորդորուեցան Աղուա-
նից Տէր Ստեփանոս կաթողիկոսն և ուրիշ
երեւելի անձինք, մանաւանդ Պօղոս անու-
նով հաւատացեալ ու հմուտ անձ մը: Բայց
անոնք իրենք զիրենք կարող չգտանելով
այսպիսի մեծ գործի մը ձեռք դարձելով՝
կը փնտռէին 'ի Հայաստան երեւելի գրչի մը՝
որ ինք զինքը այս գործիս տայ: Եւ գտուե-
ցաւ յիրաւի արդէն նշանաւոր և հմուտ յոյն
և այլ լեզուաց՝ Մխիթար, մականունանեալն
Պոլ, որ ծանօթ էր իր 190 առակներովն.
զաւ յորդորեցին աղգայինք և օտարք որ
սկըսի այս գործս, ինչպէս որ ալ սկըսաւ
և կատարեց՝ թէպէտ բազում դժուարու-
թեամբ: Ասոր մէջ չեւեար ընդհանուր աղ-
գային օրէնսգրութիւն կամ կանոն մը,
ինչպէս կը յուսացուէր 'ի Մխիթարայ,
այլ քրիստոնէական օրինաց կամ կանոնաց
հաւաքում մը քաղեալ Ելից և Բ Որինաց
գրքերէն, յԱւետարանաց և սուրբ Հօրց
կանոններէն, զոր Հիդիմակն ինքնին կը
խոստովանէր. և իրեն միտքն էրաւելի բաւ-
բաւողաց բերանը կարկէր, և ցուցընէ թէ
քրիստոնէական կրօնքն ալ ունի իրեն հաս-
տատուն կանոններն, և չի կարոտիր հե-
թանոսականացն: Մխիթար իրեն առաջ-
նորդ առած կ'երեւի յոյն հեղինակներ. և
մօտ 'ի վախճան գրքին կը բռնադատուի բիւ-

զանդեանս պալատանս պաշտամանս վրայ խօսելու, ուր և անուանքն իսկ յոյն և լատին են՝ ըստ նոյն ժամանակին գործածութեանն, ինչպէս թէ ուղեւորվ նկղեցեցական սասորձանները բաղդատել պալատան կամ արքունեաց պաշտօններու հետ:

Ազգի մը մէջ երբոր սկսել ծիլ ուսման ու յառաջագործութեան եռանդն, ամենայն ճիւղք ուսմանց կրնան շուտ շուտ ընթանալ. և այս մեր յըջանին մէջ ալ կ'երեւայ մեծ ծաւալում մ'ուսմանց՝ նմանողութեամբ Յունաց և Արաբացոց, որոնց դպրութիւնքն՝ ամենայն կարեւոր գիտելիք կը մատակարարէին հետաքննին մտաց, բժշկականութեան, բուսաբանութեան և ճիւղարտաբանութեան գրոց թարգմանութիւնք ալ սկըսան յերեւան գալ այս ժամանակիս: Բժըշկականութեան վրայ գրողաց պարագլուխն է մերս Մխիթար Հերացի, որ 'ի 1184 թուականին ձեռք կը գտնէ՝ իր ազգայնոց խնդրոյն վիճանելով՝ Ջերմանց մխիթարութիւն մը գրելու, որ ոչ է ամբողջ բժշկութեան մատեան մը, այլ միայն նոյն ուսման մասի մը վարդապետութիւն. բայց որովհետեւ առաջինն եղած էր ինքն այսպիսի եռանդ մը ցուցնելու մեր ազգին, և իրմէ առաջ չկայր զիրք մը ուսկից քաղէ ժողովէ իր ուղածը, ասոր համար կը Հարկաւորի օտար ուղերթաց գիմելու, որ են պարսիկ, արապիկ և յոյն. որոնց մէջ մանաւանդ Արաբացոց՝ կրնար ուղածէն ալ աւելին գտնել, իր ժամանակին մտաց զարգացման համեմատ: Իսկ Մխիթարայ մէջ բերած հեղի նակաց անուանոց կոչումը շատ հետաքննական կէտ մ'ըլլալով, կարեւոր կը համարինք փնտռել գտնել այն անուանոց նշանակող անձինքը, արաբացի և յոյն դպրութեանց մէջ, որով և քիչ մը պատմական ստատիկ մ'ալ առաջ Հերացոյն երկատիրութեանը:

Արեւելեան պատմութեան ընթերցողք և հմուտք գիտեն որ Եդեսիոյ դպրոցն յարեւել ինչպէս փառաց մէջ կը վայելէր, երբոր Ջինոն իսաւորացի կայսրն մոյլալ նախանձով մ'ուզեց ցրուել այն համբաւատեանց դպրոցն. այն ատեն եղաւ՝ կրնանք ըսել որ մեծ օգուտ բերաւ արեւելից, վասն զի հօն եղած գիտնական անձինքն ցրուելով րորըր արեւելք, մանուաւանք Պարսկաստանի կողմերն, սկըսան նոր նոր դպրոցներ կառուցանել. կանգնած դպրոցներն եղաւ 'ի Ճնոնտիլպաւոր: Բայց ժամանակն մը վերելը աւելի ծաւալելով՝ Պարսից ու Արաբացոց մէջ ուսումնականութեան անխռնջեանդ՝ սկըսան ամեն յոյն գրքերն իրենց լեզուին փոխադրել. և անկէ վերջը Պաշտատու

անհամեմատ ուսումնարանը աշխարհիս պատգամատու եղաւ գիտութեանց կարգին մէջ. Պաշտոն, Արիստոտէլ, Եւկլիդէս, և ուրիշ ուսումնական գրքեր այն աւագածին հանճարներէ գտուելով կ'անդնէին կը մարքուէին և բիրապատիկ մեկնութեամբ կը ճոխանային. նոյն իսկ Պլատոնացի աշխարհագիր տախտակն ալ շատ անգամ թարգմանուած ու սրբազրուած է նոյն հմուտներէ: Միով բանիւ, այն ճախարակաց ազգն՝ որ կայծակի պէս յորդեց անցաւ Հերակլեան արձանքն, և Թարիք լեւոն իրեն սահման դրաւ յարեւմուտս, ամենին բանի մ'ալ չխնայեց. և բոլոր արեւելեան գանձերն բերաւ ողորդեց արեւմտեան խոր մը, որ այն ատեն զեռ տգիտութեան մէջ կը մրափէր: Այսպիսի ազգ մը մեծ ազդեցութիւն ունեցած է նաև մեր ազգին ու դպրութեան վրայ, սորվեցընելու մերայնոց թէ ինչպէս աշխատելու է, և ինչ է ուսումնականութիւնն. միանգամայն անժխտելի է նաև մեր լեզուին ու մատենագրութեան վրայ բերած մեծ յեղափոխութիւն, որ վերջը աւելի ճաւաւորի Արաբացոց գիտունք ունէին այս գերազանց յատկութիւնքն ու շնորհքն, որ իրենց Խալիֆայքն՝ իբրև մեկմէկ Անկենաններ և ոյլ աւելի, կը խնամէին կը դարձնէին զիրենք, ու անոնց արքունեացը մէջ ուրիշ գրադանք չունէին՝ բայց քննութեանց ու գիտութեանց պարապիշ Եւ այս Խալիֆայքն ոչ միայն իրենց ազգային գիտունքը մեծաւորին, այլ նաև օտարազգիներն ալ կը ձգէին իրենց և կը պատուէին, և ընծանելով կը ճոխանցէին, ինչպէս մեր Գրիգոր Մագիստրոսն, Մխիթար Հերացին և այլք շատ հաճոյ ու սիրելի էին Արաբացոց առջև, իրենց ուսումնարանութեան ու գիտութեան պատճառաւ:

Գալով բուն Հերացոյն բժշկարանին, հօն յիշատակուած անուններն ասոնք են. Մաստայի որդին, Հունելայն, Մոհամատ Զաքարիա, Միկայի որդին, Թեոփի կոտայն, Մապի կոտայն, Մատայի, Ալաթայի, Մասարձուայ, Արիփէկիս. ասոնք ամենքն ալ արժանաւոր անձինք են արաբական գրապրութեան ու արուեստից մէջ, բայց ոչ ամենքն միայն բժշկութեան մէջ երեւոյրք վասն զի արաբացիք իրենց ընդարձակ հանճարովն կը զրկէին ամեն տեսակ ուսմունք, և ըստ հին գրութեան իմաստասիրութիւն ըսելով ամեն գիտութիւն կը հասկանային, և կը սորվեցնէին ամենուն:

Նախ մեր Հերացոյն յիշածն Մաստայի որդի, Մասապայի որդի, որոյ բուն անունն էր՝ Եահիա-Պէն-Մաստիս, և ըստ հասա-

բակաց սովորութեան կը կոչուէր Մէստէ, էր անուանի բոխիչ Հարուն-է-Լիաչիտի, և մեծ համբաւ ունէր Արասեանց ցիզին առջև: Ասոր գրուածներն բազմաթիւ են և դեռ շատերն իսկ անտիպ մնացած Եւրոպիոյ գրատանց մէջ. բայց երևելագոյնքն են, այլ և այլ տեսութիւնք 30 գիրք, դեղաբազմութիւն, և աւելի կարեւոր՝ Զերմանց վրայ գիրք մը, որ է անշուշտ Հերացոյն գործածածը՝ իրեն շարագրելու ժամանակ. դեռ ուրիշ բաներ ալ գրած է հիւանդութեանց առանձին առանձին դարմանոց վրայ. և այսպէս երկարելով իր կեանքը մինչև 80 տարի, մեռած է յամին 835: Ասոր գրեթէ անմիջական յաջորդեղած է Հոնայն (կամ ըստ Հերացոյն՝ Հունեայն), որ տէրութեան հրամանաւ զրկուեցաւ ի Յոյնս իր ուսման պէտք եղած ամեն զարգացումն տալու. և իրաւքնէն անխոնջ աշխատեցաւ թարգմանելու Կադիանոսը և Հիպոկրատը, և ուրիշ շատ գրքեր ալ գրեց: Ասոր համար կը պատմեն թէ օր մը Մողաւվաբքէլ խալիֆայն կասկածի երթալով վրան, որպէս թէ բժշկութեան մէջ խարդախութիւն կը բանեցնէ, իր առջև կանչել կու տայ և կը պատուիրէ որ թուանաւոր դեղ մը պատրաստէ. բայց խորամանկ բժիշկը անխռով կը պատասխանէ խալիֆային թէ միայն առողջութեան դեղ կրնամ ես չինել և ոչ թոյն. ասով իմանալով խալիֆայն բժշկին հաւատարմութիւնը ու բարելաւութիւնը՝ մեծ ընծաներով կը պատուէ զանիկայ:

Բայց առիթ երկուքէն աւելի համբաւաւոր եղաւ իր խորաբնին հանճարով Մոհաւետ-Ապու-Պէր-Պէն-Չաքարիա, որ ըստ Հերացոյն՝ Մոհամատ Չաքարիա, Մոհաւատ խալիֆ Չաքարիա, էր ազգաւ Ռաժիկ, սա իր կենդանութեան առնեն կ'ըսէր որ եթէ հազար տարի ալ ապրի մահը՝ չի կըրնար ըստ արժանւոյն իր նախորդաց աստիճանը հասնիլ: Մասնաւոր պաշտօններու մէջ մտաւ ի Պաշտաւ, ի Ռէյ և ի Ճոն տիշապուր, և զրեց բժշկութեան հաւաքածոյ մը, և անուանեց զայն՝ Պարունապի, Պարունակախօսը (Հավիթի, այս է՝ ամեն բան պարունակող): Սա գրեց ծաղիկ և հարսանիք (զգամպուզ) հիւանդութեանց վրայ, և այն տասը գիրքը նուիրեց Ալմանսուր իշխանին, որ Խորասանու կը տիրէր տասներորդ դարուն. իրեն կ'ընծայուի նաեւ պատրուգի գիւտը:

Հերացոյն յիշատակածներէն գլխաւորաց մէկն է նաեւ «Մեծ իմաստասէրն Ահմայի որդի», որ ըստ բուն յորդրմանաց կ'ըսուէր Ապու-Ալի-Հոսէյին-Պէն-Սիւնա, որ

և եւրոպական լեզուաց ծոմակերպն եղած է Ալիքենայ (Avicenna). այս անուն իբրեւ բազմահանճար և շատգէտ անուանի եղած է թէ իմաստասիրութեան և թէ ուսումնական գրուածոց կողմանէ բովանդակ արարական մատենագրութեան մէջ. Նոյն բժշկապետն մեր տեղ մ'ալ կ'ըսէ՝ «Թէպիթ կուտայ», որ գլխախիւրայն շարեանց՝ և արարական մատենագրութեան մէջ կայ նաեւ որ անձ մը թէպիր-Պէն-Կոսսան, աստեղաբաշխ և քաջ երկրաչափ, որ նորէն թարգմանեց Պտղմէոսի Տիկեղարարոս րեանց յայրապէս, Այսպէս մերս Միխիար իր լայնածաւալ գիտութեամբ կարողացած է բոլոր արաբական ու պարսիկ գրեանքն, և արդէն ծանօթ են իրեն յունականքն Հիպոկրատ, Գադիանոս, և այլք, զորոնք իբրեւ գլխաւոր բժշկապետք տիրաբար յիշատակէ. և անոնցմէ առած վարդապետութիւնքն ոչ իբրեւ օտար ինչ մէջ կը բերեն, այլ իբրեւ իրեն սեփականած, և նոյն վարդապետութեանց մէջ սնած ու անոնցմով վարժած:

Բժշկութեան գուգընթաց ճիւղեր համայուին նաեւ անասնադարմանութեան ու բուսաբանութեան վերաբերեալ ուսմունքն, որոնց մշակողք ալ անպակաս եղան ի Հայաստան այս ժամանակիս մէջ: Ասոնց ալ աղբերքն համարելու է մեծաւ մասամբ պարսիկ ու արաբացի մատենանքն, որոնք կարեւոր կը սեպէին այս երկու ուսմունքն ալ բժշկականութեան արուեստը կատարելագործելու համար. բայց որչափ որ ալ օտար աղբերք ըսինք, սակայն ամենայն վարդապետութիւնք իբրեւ բնիկ գրչէ ելած են, որով պատշաճապէս կրնանք ըսել թէ այն ընազբաց վրայ ըրած ըլլան իրենց ուսմունքն, և ոչ թարգմանածոյք: Իսկ նիւթական թարգմանութեան զիրք յիշուի միայն Չիազարմանութիւն մը, զոր թարգմանել տուաւ Հիթում թագաւորն իրեն արշաւանաց ժամանակ հայ գիտնոյ մը: Իսկ միւսն Վաստակոյց գիրքն և ալ բժշկականութեան վերաբերեալ գրքերն եղած են ինքնագիր յօրինածով կէս թարգմանածոյ, բայց ստորին լեզուով:

Այս ԺԱ, ԺԲ դարերու լեզուին վրայ խորհրդածել չսկըսած՝ կարեւոր կը դասիրեք այս ուսմանց պատկանեալ գրոց ցանկ մը կարգելու հօս, թէ թարգմանութիւնք և թէ ինքնագիր աշխատութիւնք, ի բաց հանեալ վարդապետական ճառերը ու գրուածները:

Գրեգոր Մագիստրոս († 1088). Թարգմանեց շէֆ-է-ու և զօրէն Պշտանէի, և շէֆ-է-ու և զօրէն Պշտանէի, և զօրէն Պշտանէի, և զօրէն Պշտանէի:

Գրիգոր Վկայասեր՝ († 1105) Վկայաբանութեանց ճորտացնող — Ներքորեան Պրոկզի Պատրիարքի Կոստանդնուպոլսոյ — Կանան Ուղեւորական, շարագրեալ ի Ս. Սեբեմայ:

Մատենոս Երէց և Կիրակոս, աշակերտք Վկայասիրին: Կիրակոս Թարգմանէց ՂԱԵՆԻՆԹԻՆ Յովհ. Ոսկերէր: ՂԱԵՆԹԻՆԻ Յովհաննու. և Մատենոս Երէց, որուն կ'ընծայուի Ս. Յոհ. Ոսկերթաւնի և Նազիանզացոյն Գրիգորի վարքերն:

Դար ԺԲ. Ս. Ներսէս Լամբրոնացի, Անգրէի Անտաղիոյ եպիսկոպոսի ՚ի գերս Յայտնութեան մէջնութիւն. — Տրամաբանութեան Գահաւայտական Գրիգորի Մեծի. — Վարք Գրիգորի Մեծի Գահանայական. — Վարք Հարց առ Կաթողիկոս. — Կաթողիկոս Լուկիոսի և Կղեմայ Գահանայականացն առաքելոց առ Գրիգոր Տղայն. — Ճառ Աւաթեայ ուրումն եպիսկոպոսի Կոստանդնուպոլսոյ, ՚ի վեցերորդ դարուն:

Բագարատ (Թարգմանիչ). Գրիգ Ս. Յոհաննու Դամասկացոյ:

Դարձեալ ՂԱԵՐԱՅ՝ Յակոբ Սրճեցոյն զանազան ճառերն՝ որք կ'ըլլան բովանդակ 10 Հատ:

Ստեյմէ գուրս կան նաև որոց վկայաբանութիւնք, զորոնք աւելորդ համարեմք հոս առեղ զնէ մանրաման:

Իսկ յուսումնական ճիւղէ՝ բժշկական գործերն, երկրագործական խնամոց պատշաճ գործչոյնք, անասուն գարմանելու պէտք եղած հոգեբլ վարդապետող սակաւատող գրքեր ալ ելան յերևան այս ընթացքին. բայց որովհետև Թուականքն և Հնդկականքն շատերուն անտոյց են, անոր համար զանց կ'ընենք հոս ամենուն յիշատակութիւնն:

Այս Ժամանակին մէջն է ևս Միխայէլ Ասորւոյն պատմութեան գրոց Թարգմանութիւնն, որ եղաւ Իշոբ (Յեսու) երկու և Դաւիթ քահանայի ձեռք:

Դարձեալ նոյն Ժամանակներն Միխայէլ Անեցին Թարգմանեց Գրիգ մ'ալ, որուն վկայէ Վարդանայակէ. « Այսոս Ժամանակք Թարգմանեաց Միխայէլ պատուեալ քահանայն կաթողիկէի զպատճառս խաւարման արեգական և լուսնի, ՚ի պարսկէ միջէ Ոճիէ անուն, զոր ասէր Թարգմանեալ ի Յունաց ՚ի պարսա, և թէ Յոյնք ՚ի Նինովայ մարգարէութենէն առնին »:

Նմանապէս Մալաբիա մէկն ալ Թարգմանած է Ներսէսի գիրք մը:

Կը մնայ արդ քիչ մ'ալ տեսնելու այս շրջանին լեզուական յեղափոխութիւնն, զոր կրնց կէս մը Ժամանակին բնական աղբւնցութեամբ և կէս մ'ալ մերձաւոր լեզուաց չփոխելոյն:

Բայնք Ժամանակին բնական աղբւնցու-

թիւն. վասն զի լեզուն ալ մարդկային ցեղին նման կը հնանայ ու կը ծերանայ, և կը ծախ կը ծռամուի, կը կորսնցնէ պէս պէս բացատրութիւնք, բայց ոչ միշտ այսպէս տկարութիւն պէտք է ենթադրել ամենայն յեղափոխութեանց, այլ նաև կրնայ ըլլալ որ այս ըսած յեղափոխութիւնք չըլլայ խանգարիչ ու տկարացուցիչ, այլ մասնաւոր կերպարանանորիչ ու բոլորովին նոր ձև մը տուող, աւելի բացատրիչ, աւելի կորովական, աւելի զգայուն, և աւելի ճկուն ու գիրարարծ: Ահա այսպիսի յեղափոխութիւն մ'է նաև մեր լեզուին կրածը. որ թէպէտ վայելչաբանութիւն կորսնցնող, այլ ուրիշ մասամբ, ինչպէս են՝ գիրարթեւութիւն, ուսումնականութիւն ու ճշգրտութիւն, շատ չափեցաւ. և եթէ ճարտարագոյն գործաց հանգիպէր, ալ աւելի ճիշդ և համաձայն համար կ'ընթանար արդի եւրոպական լեզուաց:

Իսկ օտար լեզուաց մերձաւորութիւնք աւելի բառից քան թէ բացատրութեանց վրայ աղղկցող թիւն բրած կ'երևի, և ասոնք են արաբացի և պարսիկ. իսկ Կիլիկիոյ կողմերն լատին լեզուն ալ կամաց կամաց ՚ի ներքս սպրդեր էր: Չկար այն համալսարանի ոյժն, որով կարենային սանձել անկապ լեզուի մը մինչև ցարդ ունեցած արշաւանքը. մանաւանդ թէ նորասիրութիւնն շատերուն աչքը բռնած էր՝ չտեսնալու նաև բացառապէս խանգարումն, որ զգալի յառաջադիմութիւն մը կը ցուցնէր այս ընթացքին մէջ. իսկ յապաղայն ալ աւելի պիտի զօրանար՝ մօտենալով լատինական լեզուի:

Այս շրջանին մէջ որ է ԺԱ, ԺԲ դարերն և աւելի ԺԳ դարուն մէջ, լատին լեզուն սկըսաւ արտաքին պետութեանց ու Հռովմայ գահուն հետ ունեցած վերաբերութեանց համար, որով հրովարտակք, անունձնաշորհուրէթիւնք, կնիքակք նոյն լեզուով գործածուելուն պատճառաւ, և միանգամայն Հայոց արքունական լեզուին կարգն անցնելով, հարկ մը կը ստիպէր զմերային՝ որ հասկընալի ըլլալու համար գործածեն նաև այն լեզուի բառերն. աւելի ճշգրտութեան ու ինայութեան բառից ուլ զնելով՝ ինչպէս որ կը պահանջեն ատենական գրութեանն: Գուցէ արտաքին թղթակցութիւններն կանխադրեն սկըսել էին, սակայն գլխաւոր պարագլուխ մ'այս տեսակ լեզուական խառնրոգոյ կրնայ համարուիլ Ս. Ներսէս Լամբրոնացին. որով կը սկըսի նաև գեղղկական կամ ռամիկ լեզուն գրի առնելու՝ ոչինչ չառ հեռանալով ՚ի բուն հին Նախնի շարագրածներէն. այս սկզբնական յեղափոխութեանց օրինակ

կրնանք առնուլ նոյն իսկ Նամբրոնացոյն կորովի ճառերէն շատ մասեր, որոց մէջ հանդերձ ռամկական լեզուով ալ պահուած է միանգամայն չափաւոր վայելչաբանութիւն մը և պերճախօսական ուժն ու ջիղն. վասն զի գրողն չէ հետեակ հանճար ու գրիչ մը, այլ շատ գրազանգ մեր ամեն ճառախօսներէն, և հարասար յոյն ու լատին յորդասաց պերճախօսներուն:

Բայց որովհետեւ ռամկական ըսուած բարբառն այս ժամանակիս կը սկսի յերևան ելլել, պէտք չէ կարծել թէ նոր լեզու մը սկըսաւ հնարովի ալ մանաւանդ հասարակաց խօսածն գրի առնուիլ սկըսաւ: Այնպէս որ եթէ ռամկականն սկըսելու ժամանակ, գրաբարը դադրէր իր գրաւորութենէ, կրնայինք այս ենթադրութիւնս ընել. բայց ընդհակառակն կը տեսնենք որ մի և նոյն ժամանակ և նոյն անձն երկու տեսակ գրութեան ալ օրինակ կու տայ. այսպէս նաև հին ժամանակ, համարելով մինչև 'ի ժամանակս Թարգմանչաց, որովհետեւ ռամկալէն խօսից գրաւոր օրինակ չերկիր, պէտք չէ կարծել թէ ռամկօրէն խօսք չկար, այլ գրաւորն էր միանգամայն և խօսածն, զոր կարծելն իսկ անտեղի է: Բայց նաև հակասութիւն ալ չէ ըսելն թէ մեծապէս ազգակցութիւն կար գրաբառին և աշխարհաբառին մէջ ժամանակակից դարերու միջոց, անանկ որ հինգերորդ դարու գրաւոր բառերն ու գործուածքներն հասկընալի էին 'ի ռամկէն. բայց պէտք չէ այս անհրաժեշտ հետեւութիւն հանել թէ ուրեմն միանգամայն մը գրելու. ժամանակ հարկ է միշտ դիմել ռամկին բառից կիրառութեանը համար: Իրաւ է որ լեզու մը ռամկին կամ ազգին խօսից մէջ կը մնայ անխտոր և անվթար ըստ իմիջ, և ոչ ըստ ամենայն մասանց, սակայն մատենագիրն ալ միշտ յանդիշատակ ժամանակաց ունեցել է իրեն մասնաւոր գրելու խօսից կերպ մը, բառերու առաւելներ, ոճեր ու դարձուածքներ, զոր ոչ թէ իրեն ազգայնոց բերնէն ուղղակի 'ի առնու, այլ ուրիշ ազգակից լեզուաց մերձաւորութենէ կամ խառնուրդէ, զոր ո՛ր գիտէ՝ որ ժամանակը կըցնէր է զատիք իրարու հետ կապել:

Թէպէտ մատենագիրն գրած լեզուն ինքնահնար արուեստ մը չէ, սակայն այսու ամենայնիկ կայ գիրք զոր ռամկին դիւրաւ կը հասկընայ, և կայ ալ որ իրեն համար բոլորովին մութ է, և որչափ գրաւոր իրաց նիւթոյն բարձրութիւն տաս, այնչափ ալ անիրմանալի կ'ըլլայ ռամկին: Այսր պատճառն ինչ է. թէ որ ամեն մատենագիրք հաւասարապէս ռամկէն փոխ առնուին լե-

զուն պէտք էր որ բառից և ամեն տեսակ առմանց մէջ չհեռանային ռամկէն. ուրեմն կայ լեզու մ'ալ, որ դիւտ է կամ զարդարանք մատենագրաց. որ եթէ այս այսպէս չըլլար, և չկար 'ի սկզբան ալ զանազանութիւն մը գրաւոր և խօսուն լեզուին մէջ, ընդունայն կ'ըլլար խորենացոյն ըսածն, « Հասարակաց խօսիւք անցանելով ընդ պատմութիւնս, զի մի ոք երևեսցի 'ի պերճաբանութիւնս գրաւեալ »: « Հասարակաց խօսք » ուրիշ բան չիմացուի՝ բայց այն լեզուն զոր հասկընայ նաև ռամկին, Բայց կրնայ իրաւամբ հարցուիլ թէ յորժամ կը կայանայ աշխարհաբառին և գրաբառին զանազանութիւնը. խնդիր մը, զոր եթէ կարենանք լուծել արժանապէս, կը վերնայ ըստ մեր մտաց միճման նիւթն:

Հարկաւ հնոց վրայ դատաստան ընելու համար, պիտի սկստից յարցանց, որ աւելի մերձաւորք ու ծանօթք են մեզի: Արդ արդի ռամկօրէն լեզուներն իրենց հին գրաւորէն զանազանութիւն ունին նախ բառից կողմէն, երկրորդ քերականական մասաւորք, Բառից կողմէն եղած զանազանութիւն երկու տեսակ կրնայ ըլլալ. մէկմը այն որ ուրիշ բառ է գրաւորին մէջ և ուրիշ աշխարհաբառին՝ կամ նոյն բառն ուրիշ բան կը նշանակէ 'ի գրաւորին և ուրիշ 'ի ռամկօրէնին. այսպէս՝ Հերացին իր բժշկարանին մէջ կ'ըսէ. « Հաւամալ, և այլ ու մանք Սեղմասեն, և Հայք Բարակ ասեն »: Իսկ Շնորհալին աւելի զանազանէ Յիշոցք ռամկօրէնն և Հայհոյակք գրաւորն. այսպէս ամեն լեզուի մէջ ալ քիչ շատ նոյնպիսի բառեր յաճախ կը տեսնուին, մասաւանդ յունին ու լատինին մէջ, որոնց յետինը ունի այժմ իրեն ռամկօրէնքն ալ, որ նմանապէս գրաւոր եղած լեզուներ են:

Միւս զանազանութիւնն կը կայանայ բառերը կրճատելու, յապաւելու, ծովաւելու, որուն ոչ երբեք մաղենանգիրն կրնայ հնազանդիւ. զոր օրինակ՝ այրենլ (առնել) զորդակ (ուղղորդ), և ասոնց նմաններն, զորս անհամար կրնաս գտնել վերջին գրոց մէջ սկըսեալ այս գարեբուս բանի մը մատենագիրներէն: Իշ բուն իսկ տեսնուին խօսելով, արդի ռամկօրէնն է խանգարումն գրաւորական բառերու, բաց 'ի այն բառերէն՝ որ ցարդ իսկ յատակ մնացած են 'ի բերանն ռամկին, ինչպէս գործածու ու կենդանեաց առնուներ, և այլ նմանք: Ասոնք ահա համարիմք մեք գրաւորի և ռամկականի զանազանութիւն, և որչափ որ ասոնք աճին ու բազմանան լեզուի մը մէջ, այնչափ աւելի կը հեռանայ գրաւորէն:

Բայց նոյն իսկ գրաւորն դիտելով, այն

այլ շատ անգամ դար դարու մէջ փոփոխու-
թիւն կ'երեցընէ բառից առմանը. և այն
բառն որ ոսկեղէն գրականութեան ժամա-
նակ ուրիշ բան կը նշանակէր, հետեւեալ
դարուց մէջ այն նշանակութիւնը չունի. ինչ-
պէս վնաս, եղեռն, լեղանչել, աղաքտել բա-
ռերն, և այլն. ոսկեղէն դարուց թարգմա-
նիչը և գրիչը եղեռն ու մեղանչել կը գործածեն
ինչպէս հիմա կ'ըսենք՝ վնաս, չարիք մը հա-
ցընել մէկուն. կամ նիւթական վնաս, տոյժ
մը՝ զոր կը կրէ մէկը. իսկ ընդհակառակն
վնաս կը գործածեն փոխանակ ըսելու ե-
ղեռն, չարիք, ոճիր. և աղաքտել՝ շատ ան-
գամ մէկը մեղադրել, պախաւարակել: Ահա
յայտնի տեսնուեցաւ, որ որչափ այլ ռամկ-
օրէնն ազդեցութիւն ըրած երևայ ՚ի գիրք
բառից առմանը, սակայն հին նախնեաց
գործածութիւնը շատ անգամ աւելի արմա-
տական առումն է բառից, իսկ հետեւեալ

դարուց մէջ ունեցած նշանակութիւնը ա-
ւելի անանցեալ ու բնական փոխանցմամբ
հղած է:

Այս ալ խոստովանելի է որ աւելի բնա-
կան կը գրուի ներկայ ու կենդանի լեզուով,
սակայն գրաւորն ալ մշակուելով ու զար-
գանալով՝ կրնայ մօտենալ ներկայ գաղա-
փարաց. ասոր համար հարկ չէ դարու մը,
զոր օրինակ հինգերորդ կամ Ոսկեղէն դա-
րու, մէկ դրբի միայն բացատրութեանցը
զմայլելով՝ ստիպել զգրողն որ միտքը ճշէ,
բռնադատէ՝ չմտածելու ներկայ ու արդի
մեր ժամանակի բացատրութիւն մը, ըսելով
թէ հինգերորդ դարու գրեանց մէջ այն-
պիսի բացատրութիւն չի գտնուիր. Թէ որ
այս է շարադրել լեզու մը, ապա աւե-
րաց է մատենագրաց կարգ. դնելն այն ան-
ձինքն կամ գրեանքն որք հինգերորդ դա-
րէն վերջ շարադրուած են:

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԽՈՏՐՋՐՈՅ

Ա.

Գ Ի Ր Ք Ն Ո Ւ Բ Ե Ր Ք Ն

Եթէ քաղցր է հայրենասէր անձի
մը հայրենեաց ամեն մէկ նշխարն և
նշմարը, կը յուսանք չի ձանձրանար
հայասէր ընթերցողն ալ ձգելով իր ու-
շագրութիւնը մինչև ՚ի յետին սահ-
մանս Հայոց, դէպ ՚ի կողմանս արեւ-
մտեան հիւսիսոյ, Տայոց գաւառին ա-
րեւմտեան եղիբըներէն ալ անդին՝ Հօն
յիբաւի պիտի չտեսնայ հնախոյզ ու
հետաջօտ միտքն իր փափագանաց հա-
մեման հնութեանց յիշատակներ,
բայց և ոչ բոլորովին մոտադրութեան
անարժան տեղ մը, հանդիպելով շատ
մը հետաքրքրական առարկաներու, ու
բոց ստուգութեան ապացոյցներն մե-
ծաւ մասամբ անյիշատակ ժամանակաց
թանձր ամպերու տակէն հազիւ կը
նշմարուին:

Այս մեր հրաւիրանաց տեղն է խոտ-

ՊՐԱԿ Գ.

ուջուր կամ խոտրջուր և կամ աւելի
ուղիղ խոտրջուր, զուտ հայաբնակ
փնակն, որ իր տնունը առած է միջէն
անցնող գետոյն արտաքոյ կարգի ծա-
մածուռ ոլորտապտոյտ ընթացքէն. թէ
և ըստ ոմանց խոտուջուր ըսելն ալ ան-
յարմար չէ, իբր թէ այս երկիրն բնու-
թեան ուրիշ շատ բերքերէ զրկուած՝
խոտ ու ջուր միայն ըլլան իր ճոխու-
թիւնը. բայց իրօք ամենեկին յարմա-
րութիւն մը չկայ. վասն զի Հօն եղած
խոտն ալ գրեթէ համեմատական է
տեղւոյն հր և է անարգասաւորութեան,
և ոչ թէ արտաքոյ կարգի առատու-
թեանը, ինչպէս է անուան միւս մասը՝
ջուրն:

Այս փնակա՝ ինչպէս ըսինք, Տայոց
աշխարհին արեւմտեան կողմերը կ'ընկ-
նայ, չորս կողմանէ շրջապատուած
բարձրագագաթ ու անտառախիտ լեռ-
ներով. արեւելքէն ու հիւսիսէն պատած
է Հարկևորոշ Սարով ըստ բնկաց կոչ-
ման, որ են Պարխարու լեռանց մասեր,
ուր քաջութեամբ պատերազմեցաւ Հը-
մայեակ Մամիկոնեան եղբայր Ս. Վար-